

TÜRKİYE DE SÜT SANAYİNİN DURUMU VE GELİŞTİRME POLİTİKALARI

Ahmet Kurt (1)

Özet

Türkiye'de süt sanayiinin kurulması geç başlamakla beraber hızlı gelişme göstermektedir. Cumhuriyet dönemine kadar ilgilenilmeyen sanayileşme devlet ve özel sektör tarafından ele alınmış bulunmaktadır. Atatürk Orman Çiftliğinde Atatürk'ün emirleriyle ilk süt işleme tesisi 1927 yılında kurulmuştur.

1950 yıllarından sonra süt sanayiinin kuruluşu devlet tarafından ele alınmış, 1963 yılında Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu bir kanunla kurulmuştur. Bu kurum bu güne kadar 38 fabrika tesis etmiş işletmektedir. Toplam yılda işlediği süt miktarı 330900 tondur. Özel sektör kooperatif mandıraları ve devlet işletmeleri birlikte ele alınırsa yılda işlenen süt miktarı 1.371.900 tonu bulmaktadır. Türkiye'nin yıllık süt üretiminin 5 200 bin ton olduğu (1982) düşünülürse fabrikada işleme oranı üçte bire ulaşmış bulunmaktadır. Türkiye'de süt sanayiinin karşılaştığı problemler özetlenirse 1) Üretim yetersizliği, 2) Süt üretim dengesizliği, 3) kalite bozukluğu, 4) Müessir bir kontrol teşkilatının kurulmaması, 5) Eğitilmiş teknik eleman yetersizliği sayılabilir.

Kısa Tarihçe ve Genel Bilgiler

Süt sanayii, insan yiyeceği olarak kullanılan sütün yüksek vasıflı olarak elde edilmesi, aynı vasfı koruyacak şekilde muhafaza edilmesi, özel metod ve işlemlerle çeşitli mamüllere işlenmesi, insan sağlığına uygun olacak şekilde pazarlanması, gıda değeri ve sağlık açısından kontrolü ile ilgili teknolojik, tarımsal ve endüstriyel faaliyetleri içine alan bir konudur.

Cumhuriyet dönemine kadar bu sahada yapılanlar kifayetsiz olmuştur. Sütçülük aile işletmeciliği ve mandıracılık şeklinde kalmıştır. Bu dönemin sanayii süt üretiminin fazla olduğu Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında mevsimlik faaliyette bulunan yayla mandıracılığı tipinde olmuştur.

(1) Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ürünleri Teknolojisi Bölümü, Erzurum.

Cumhuriyet dönemi başlangıcında Atatürk 1927 tarihinde Orman Çiftliği bünyesinde pastörize süt fabrikası kurularak konuya önem verdiğini göstermiştir.

Atatürk Orman Çiftliğinde Unicefin yardımı ile kurulan fabrika 1956 yılında işletmeye açılmıştır. Fabrikada pastörize süt, dondurma, tereyağ, süt tozu tesisleri yer almıştır (TSEK 1981).

Daha sonra 1963 yılında 227 Sayılı Kanunla sermayenin tamamı devlete karşılanmak suretiyle 75 milyon TL sermayeli bir Kamu iktisadi teşekkülü olan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu kurulmuştur.

Bugünkü Türkiye süt sanayiinin durumunu daha iyi açıklayabilmek için, Türkiye'nin dünya sütçülüğündeki yerine bir göz atalım (Kurt 1987).

Memleketimiz süt hayvanı sayısı bakımından dünyanın sayılı ülkelerindedir. Süt hayvanlarımızın süt verimleri çok düşüktür. İnek başına yılda süt verimlerini karşılaştırsak durum daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Bu maksatla Cetvel 1 hazırlanmıştır. 1982 yılına ait değerlerin yer aldığı cetvel tetkik edilirse Türkiye'de inek başına veriminin 1982 yılında 581 kg olduğu, bazı Avrupa ve Amerika ülke ineklerinin verimi ise beşbin kg'ın üstünde olduğu görülmektedir.

Cetvel 1: Çeşitli ülkelerde yılda inek başına süt verimi

Memleketler	İnek başına süt verimi (kg)	
	1948-1952 (FAO, 1970)	1982 (FAO, 1982)
Birleşik Amerika	2389	5637
Batı Almanya	2326	4692
Hindistan	410	531
İngiltere	2723	5090
Kanada	2248	3582
Hollanda	3194	5286
Avustralya	1755	2888
Danimarka	3211	5164
Türkiye	524	581
İsrail	3300	6958
Bulgaristan	—	2834

Çeşitli ülkelerde yılda üretilen süt ve kişi başına düşen süt miktarlarını mukayese etmek gayesi ile derlenen bilgiler Cetvel 2 de verilmiştir. 1982 yılı itibarı ile kişi başına en fazla süt üretimi Yeni Zelanda'da (2105 kg), Türkiye'de ise 124 kg olduğu görülmektedir.

Cetvel 2. Çeşitli ülkelerde kişi başına düşen yekûn süt miktarı (kg)

Memleketler	Yekûn süt üretimi	Kişi başına düşen	
	(1000 ton)	süt miktarı (kg) (FAO,1982)	
	1948-1952 (FAO,1974)	1982 (FAO, 1982)	
Birleşik Amerika	52349	61533	265
Fransa	1533	36156	667
Batı Almanya	13498	25572	415
Hollanda	5437	12750	891
Yeni Zelanda	4721	6646	2015
Danimarka	4915	5216	1019
Türkiye	3047	5884	124
Finlandiya	2415	3710	657
Bulgaristan	—	2412	270

Bu özet bilgileri gözden geçirdikten sonra Türkiye süt sanayiinin bugünkü durumunu aşağıdaki sıra ile tetkik edebiliriz.

1. Türkiye süt sanayii sektöründe kurulu kapasite

a) Çiğ süt işleme kapasitesi

Memleketimizde kurulu süt işleme kapasitesi, teknolojik vasıfları yönünden modern imkânlara sahip tesislerden çok iptidai şartlarda çalışan kuruluşlara kadar değişik yapıda tesislerden oluşmaktadır. Bunlardan TSEK, diğer kamu kuruluşları kooperatifler ve özel sektöre ait modern tesislerle mandıraların sayısı ve kapasiteleri Cetvel 3'te verilmiştir.

Cetvelde kolayca görüldüğü gibi memleketimiz süt sanayiinde kooperatif ve özel sektör mandıraları dışında 56 adet kapasite 647.700 ton/yıllık bir modern süt işleme kapasitesi bulunmaktadır. Bu kapasite seyyar mandıralar dışında kalan özel sektör ve kooperatiflere ait sayıları 2350 olarak tahmin edilen sabit-mandıra dahil toplam 1371900 ton/yıllık süt işleme kapasitesinin yarısını meydana getirmektedir.

Ülkemizde üretilen süt miktarı 1982 de 5.208.000 ton (DİE, 1883) olup içme sütü ve süt mamulü olarak tüketildiği anlaşılmaktadır. Türkiye'de süt üretimi çoğunlukla düşük verimli dört çeşit yerli süt hayvanlarından (ırk) elde edilmekte bir bölümü pazara intikal etmeden aile içinde tüketilmektedir. Üretilen bir bölümü ise sayı ve kapasiteleri tam olarak tesbit edilemeyen seyyar mandıralarda işlenmektedir. Bütün Türkiye şehirlerinde sokak sütçüleri satışını hiç bir kayda tabi olmadan devam ettirmektedirler. Bu hal kurulu kapasiteden tam olarak yararlanılmaya engel teşkil etmektedir

b) İçme sütü kapasitesi

Türkiye'de kurulu pastörize ve uzun ömürlü içme sütü üretim kapasitesi Cetvel 4'te verilmiştir.

Pastörize ve uzun ömürlü içme sütü üretimi: Her türlü hileye müsait olup halk sağlığını tehdit eden açık sokak süt satışlarının önlenmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu amaçla çıkarılan ve uygulanamayan nüfusun 1000000'in üstünde olan şehirlerde pastörize ve sterilize dışında süt satışı yasaklayan 5882 Sayılı yasa tesislerin yetersiz olması ve pastörize süt içme alışkanlığının yerleşmesi sebebi ile halen tatbik edilememektedir.

Cetvel 3. Türkiye kurulu süt sanayiinde çiğ süt işleme kapasitesi (DPT, 1986).

Faali durumda olanlar	İşletme Sayısı	Kapasite
Kuruluş		
TSEK Fabrikaları	38	330900 ton/yıl
" iştirakli	5	35000 "
AOÇ Süt fabrikaları	1	15000 "
Üniversite pilot tesisleri	3	12800 "
Kooperatif mandıraları	112	132200 "
(Orköy)	(35)	(51500) "
(Teşkilat ve Destekleme Genel Müdürlüğü	(77)	(80700) "
Özel Sektör (Modern kuruluşlar)	10	264000 "
" " Mandıralar	2238	592000 "
Toplam	2406	1.371.900 "

Cetvel 4. İçme Sütü kapasitesi

Kuruluş	Pastörize	Uzun Ömürlü
İstanbul İşletmesi ((şişe) TSEK	18000 ton/yıl	7500 ton/yıl
İzmir " " "	18000 "	7500 "
Ankara (Lalahan) " "	18000 "	7500 "
Adana İşletmesi " "	9000 "	
Diyarbakır " " "	3600 "	
Trabzon " " "	3600 "	
Eskişehir " " "	3600 "	6000 "
Erzurum " " "	3600 "	
Amasya " " "	3600 "	
Muğla (Yatağan) " "	3600 "	
	(84.600)	

Cetvel 4.'ün devamı.

	<u>Pastörize N</u>	<u>Uzun Ömürlü</u>
Çorum İşletmesi (poşet) "	1000 ton/yıl	
Trabzon " " "	1000 "	
Diyarbakır " " "	1000 "	
Erzurum " " "	1000 "	
Sivas " " "	1000 "	
Çanakkale (Çan) " "	1000 "	
Burdur " " "	1000 "	
Bolu " " "	1000 "	3000 "
	(8000)	
TSEK TOPLAMI	(92.000)	(31.500)
AOÇ	12000 "	
Kooperatifler		
engiz		4000 "
Özel Sektör		
Pınar	— ton/yıl	24000 ton/yıl
Mis Süt	—	18500 "
Meriç Süt	—	12000 "
Yesutaş	—	6000 "
Sütan	—	6000 "
Güngör Çiftliği	8000 "	—
Sütaş	8000 "	—
Konya	1000 "	—
Sayas	2000 "	—
Disütaş	47400 "	7300 "
	(66400)	(73800)
Toplam	171000	105300

TSEK işletmelerine ilâve edilen kapasiteler ve özel sektör kuruluşları ile memleketimizde mevcut işlenmiş içme sütü üretim kapasitesi 276300 ton/yıla ulaşmaktadır. Balıkesir süt ve mamülleri fabrikası ile kooperatif yatırımlarının tamamlanmasından sonra 15 000 ton/yıllık bir kapasite artışı sağlanacağı umulmaktadır.

II- Türkiye Süt Sanayinde Üretim ve Kapasite Kullanım Durumu

Türkiye'de istatistik veri derlemede yetersizlikler sebebi ile özel sektör ve kooperatif kuruluşlarının kapasite kullanım durumlarının ayrıntılı olarak tesbiti mümkün olamamıştır. Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun 1985 yılı kapasite kullanım durumları Cetvel 5'de gösterilmiştir.

Cetvel 5. TSEK Kapasite ve kullanım durumları

Kuruluş	Kapasite Ton/yıl	1985	
		Süt alımı	Kapasite kullanımı %
1) Lalahan	15000	13158	90.3
2) Bolu	12000	5198	44.6
3) Çankırı	6000	698.5	12.0
4) Çorum	7500	856	11.7
5) Eskişehir	15000	2352.8	16.1
6) Kırşehir	7500	—	—
	(63000)	(22263.3)	(35.3)
7) Burdur	6000	22270	382.3
8) Çanakkale (Çan)	7500	3260.4	44.8
9) İzmir	12600	19995	163.4
10) Muğla (Yatağan)	7500	4318.3	59.3
	(33600)	(45483.6)	(148.3)
11) Edirne (Havsa)	6000	10321.2	177.2
12) İstanbul	12600	25568.6	209.1
	(18600)	(35889.8)	(193)
13) Adana	12600	5135.8	42
14) Kahramanmaraş	7500	23	0.3
	(20100)	(5158.8)	(25.7)
15) Ağrı	6000	811.8	14
16) Erzurum	15000	1055.7	7.2
17) Erzincan	6000	591.4	10.1
18) Kars	21600	2119.1	10.1
	(48600)	(4578)	(9.4)
19) Bitlis (Adilcevaz)	7500	170.1	2.3
20) Diyarbakır	6000	3881.1	66.6
21) Hakkâri (Yüksekova)	7500	177.2	2.4
22) Muş	6000	394.3	6.7
23) Siirt	7500	45.8	0.6
24) Urfa (Siverek)	6000	41.7	0.07
25) Van	6000	414.0	0.7
	(46500)	(5124.2)	(11)
26) Giresun	7500	562.1	7.7
27) Gümüşhane (Bayburt)	7500	308.5	4.2
28) Kastamonu	6000	4996.1	85.2
29) Sinop	7500	266.6	3.7
30) Trabzon	6000	1533.8	26.3
31) Zonguldak (Devrek)	15000	138.4	1
	(49500)	(7775.5)	(15.7)
32) Adıyaman	7500	165.4	2.7
33) Amasya	7500	1249.5	17.2
34) Elazığ	7500	387.8	5.3
35) Sivas	6000	427.2	7.3
36) Tunceli	7500	85.0	1.2
	(36000)	(2315)	(6.4)
37) Afyon	7500	2075.5	28.5
38) Niğde (Aksaray)	7500	844.8	11.6
	(15000)	(2920.3)	(19.5)
Toplam	98695	135868.7	41.0

Cetvelde görüldüğü üzere TSEK'nun Doğu Anadolu'da kurulu tesislerinde ortalama % 6.5-11 arasında, Orta Anadolu'daki tesislerinde ortalama % 25-35 arasında Batı Anadolu'daki tesislerinde ise ortalama % 150-193 arasında kapasite kullanılmaktadır.

TSEK fabrikaları, eskiden uygulanan süt alımı ve mamul satışları ile ilgili subvansiyon politikaları gereği sosyal tercihlerle ve bu buldukları bölgede süt üretimini teşvik etmelerini düşünerek kurulmuşlardır. Daha sonra ekonomik politikadaki değişikliklerle süt temel mal ve hizmet kapsamından çıkarılarak subvansiyon kaldırılmıştır. Finansman sıkıntısı, Doğu Anadolu'da iklim ve diğer ekonomik şartlar, alışkanlıklar gereği laktasyon döneminin 3-4 ay sürmesi, süt hayvanlarında sene boyunca süt üretilecek şekilde doğum kontrolü olmaması süt üretiminin dağınık ve küçük işletmelerde yapılması ve ulaşım şartları sebebi ile süt toplama maliyetinin yüksek olması, süt bedellerini düzenli ödeyememe, bölgede TSEK Kurumu fabrikalarına süt teminini zorlaştırmış ve kapasite kullanımını düşük olmaktadır.

1987 yılında süt üreticilerinin belli şartları haiz süt işleme tesislerine sattıkları beher litre süt için 25-35 TL teşvik primi ödenmesi bakanlar kurulunca kararlaştırılmış ve tatbikata başlanmıştır. Bu kararın fabrikaların süt bulmasına faydalı olacağı umulmaktadır.

Sektörün Durumunu Etkileyen Faktörler

Süt Üretimi ve temini

Türkiye de yekûn yıllık süt üretimi 4.379.277 tondur (DİE, 1986). Batı ve sahil bölgeleri dışında süt üreticilerinin genel olarak dağınık aile işletmelerinde düşük süt verimli yayla-mera hayvancılığına dayandığı görülmektedir. Yaklaşık bir milyon ton koyun sütü doğumlara bağlı olarak Mart-Haziran arasında genellikle yayla ve meralarda gerçekleşmektedir. Bu sütün fabrikalara getirilmesi zor olmaktadır. Bu sütü gezici mandıralar peynir, yağ ve yoğurda işlemektedirler.

İnek sütü üretiminde birim verimi artırmak için melezleme ve ıslah çalışmaları yanında kültür ırkları ithaline de çalışılmaktadır. 1984-85 yıllarında 18456 adet yüksek verimli süt inçği ithal edilmiş yetiştiricilere verilmiştir.

Üretilen sütün toplanıp fabrikalara getirilmesi için düşük maliyetli bir süt toplama sisteminin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Bu husus bazı fabrikalara yer seçilirken nazarı dikkate alınmamıştır. Buna misal olarak Tunceli süt fabrikası verilebilir. Süt yazın yayla-meralarda üretilmekte, bu sütü fabrikaya getirmek mümkün olamamakta fabrika çalışmamaktadır.

Yayla-mera hayvancılığı olarak süt üretilmesi senenin bir bölümünde sütün varolması diğer bölümlerinde süt yok olduğu için fabrikalar yılın çoğu kesiminde

çok-düşük kapasite ile çalışmasna neden olmaktadır. Batı Anadolu'da çiftçi modern hayvancılığa kısmen geçmiş olduğundan batıda süt senenin her mevsiminde üretilmekte ve fabrikaya gönderilmekte ve fabrika yüksek kapasite ile çalışmasını sürdürmektedir.

Süt toplama işini geliştirmek için süt toplama soğuk zincir kısmen batıda tesis edilmiş, doğuda ise ele alınmamıştır.

Süt temininde çiğ süte verilen fiyatlar da etkili olmaktadır. Süte verilen fiyatlar diğer mahsüllere verilen taban fiyatlarına benzememektedir. Maliyet katıyın hesaba katılmadan merkezden nazarı bir fiyatla süt alınmaya çalışılmakta buda üreticileri tatmin etmemektedir. Fiyat maliyetin üzerinde verilirse üretici kârlı bulacak ve işine devam edecektir.

Ülkemizde süt ürünlerini işleyip pazara arzeden kamu ve özel sektör fabrikaları, sabit ve gezici kooperatif ve mandıralarında ilkel şartlardan teknolojinin en gelişmiş makina ve ekipmanlarına rastlanmaktadır. Modern süt sanayi tesislerinde kullanılan makina ve ekipmanlar ithal edilmektedir. Maliyeti yüksek bu makinelerle imal edilen süt mamülleri ile iptidai şartlarda üretilen mamüllerin pazarda rekabeti modern ekipman kullanan tesislerin aleyhine olmaktadır. Çünkü kaliteye göre fiyat verilmemektedir.

Türkiye süt ve mamüllerini hem ihraç hem de ithal etmektedir. 1985 yılında 6.610 ton süttozu, 10.733 ton beyaz peyniri ithal etmiş cem'an 17.570.000 dolarlık süt mamülleri ithalatı yapılmıştır. Aynı yıl yapılan ihracat 1702 ton Beyaz, 455 ton diğer peynirler olmak üzere yekûn ihracat tutarı 5.196.000 dolar etmiştir. İthalatın yerli üretime ters etki etmesi üretimi geriletmektedir.

Süt sanayii yatırım ve işletme için finansman sıkıntısı çekmektedir. 30 milyar sermayesi bulunan TSEK na şimdiye kadar 9 milyar kadadı ödenmiştir. Kurum çoğu kalkınmada öncelikli yörelerde bulunan fabrikalarını işletme sermayesi kifayetsizliği sebebi ile süt üretimini teşvik edici fiyat ve süt alım politikası takip edememiştir.

Yetmiş kaliteli teknik eleman kifayetsizliği de bu sanayi kolunu etkilemektedir.

Müessir bir kontrol teşkilatının bulunmaması süt sanayinin gelişmesini engellemektedir. Kaliteli, sağlıklı süt mamüllerini pazardan kalitesiz sağlığa zararlı süt mamülleri kovmaktadır.

Türkiye Süt Sanayinin Gelişmesiyle İlgili Politikalar

Memleketimiz sütçülüğünün mevcut durumu ve çeşitli ülkelerde tatbik edilen sütçülük politikaları gözönüne alınarak süt sanayinin gelişmesiyle ilgili politikalar aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

Üretimi artırıcı politikalar

Üretim: süt hayvancılığı, fiyat, üreticilerin eğitimi, destekleme, süt toplama sisteminin geliştirilmeleri ile ilgili olduğundan bunları sırası ile gözden geçirelim.

Süt hayvancılığının geliştirilmesi konusunda geliştirme projeleri, ıslah, aşılama faaliyetleri Tarım Bakanlığınca yürütülmektedir. Damızlık temini, bakım ve beslemeye önem verilmektedir.

Süt fiyatının üretimin artırılmasında önemli rol oynadığı anlaşılmış, üzerinde durulmaya başlanmıştır. Batı ülkelerinde süt fiyatları maliyetleri hesaplanarak maliyetin üzerinde bir fiyatla devlet tarafından satın alınmakta bu suretle çiftçi desteklenmektedir. Türkiyede bazı önemli zirai mahsüllere taban fiyat verilerek desteklendiği halde süte verilmemektedir.

Süt hayvanlarının doğumlarının kontrolü yetiştiricilere öğretilerek doğumların-hep ilk bahar yerine yıl boyuna süt elde edilecek şekilde yıla-dağıtılması sağlanmalıdır. Yayla-mera hayvancılığı bunu sağlamamaktadır. Kış sütüne daha fazla fiyat verilmek suretiyle kışın süt üretimi artırılabilir. Halkın sağlıklı beslenmesinde rolü fazla olan süt üretimini artırıcı süte taban fiyatı verilmesi faydalı olacaktır. Türkiyede sanayide işlenebilecek süt miktarı (sanayiın bugünkü kapasiteye göre) 1.500.000 ton/yıldır. Kilo başına 50 TL bir destekleme primi verilirse 75 milyar TL-edecektir. Bu sanayiden elde edilecek vergiler prim masrafını fazlası ile karşılayacak seviyede olacaktır.

Çiftçilerin modern hayvancılığa göre eğitilmesi çok önemli bulunmaktadır. Artık saman ve kuru otlar çok verimli kültür ineklerini beslemek mümkün değildir. Yem subvansiyonunu daha etkili olarak devam ettirmek faydalı olacaktır. Veteriner hizmetlerini de yeniden organize ederek tesirliliğini artırmalıdır. Çiftçilere temiz süt edilebilmesi öğretilmelidir.

Süt tüketiminin artırılması için eğitime önem verilmeli özel okul içme sütü programları yapılmalıdır.

Doğudaki TSEK tesislerinin bazılarının özel teşebbüse devri gündeme gelmiş bulunmaktadır. Diğer geliştirici tedbirler alınmadan özel teşebbüse devrin fazla faydalı olacağı zannedilmemektedir. Geçen yıl Kars Süt fabrikası özel teşebbüse devredilmiş bu yıl da (1987) Erzurum Süt fabrikası özel teşebbüse devredilmektedir. Sonucun planlanana uyma ihtimali zayıf gözükmektedir.

Literatür

TSEK, 1981. Türkiyede Süt Sanayii.

Kurt, A. 1987. Süt İşleme Teknolojisine Giriş

- FAO, 1970. Production year book, 24.
FAO, 1974. Production year book, 28;:
FAO, 1982. Production year book, 36:
DİE 1983. Türkiye İstatistik Yıllığı
DPT, 1986. Türkiyede Süt sanayiinin geliştirilmesi ile ilgili politikalar
DİE 1986. Tarım İstatistikleri özeti